

עברי היה שם גנאי בפי זרים במקרא

הגימנסיה העברית הרצליה, האוניברסיטה העברית, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, התיאטרון העברי הבימה – אלה מקצת שמות המוסדות והגופים שבהם החלה לככב המילה "עברית" במחצית הראשונה של המאה הקודמת, כאות להתחדשות האומה בארץ ישראל. אבל במקורה הייתה זו מילת גנאי, כך מחדש האמן הרב תחומי, ההיסטוריון וחוקר המקרא יגאל בן-נון

רבים משתמשים היום במונח "עברים" כשם נרדף לישראלים וליהודאים, בתקופת המקרא ולאחריה. "עברים" מופיע בכל ספרי המקרא 34 פעמים בלבד. שם זה נעלם לחלוטין בכל תיאור תקופת המלוכה, וגם לאחריה. בתיאור התקופה הקדם-מלכותית הוא מופיע בהקשרים ספציפיים בלבד, ורק בפייהם של מצרים ופלישתים. עיון בהיקריותיו של המונח בספריה המקראית מגלה שמונח זה אינו אלא שם גנאי ל"בני ישראל" בפי זרים. אין זכר ל"עברים" בכל ספרי מלכים, יהושע ושופטים, גם כאשר קיימת התייחסות לבני ישראל במצרים או למלחמותיהם עם הפלישתים. אף נביא אינו מזכיר "עברים" והמושג נעדר בכל השירות והמזמורים. שמם של תושבי שתי הממלכות הוא כמובן "בני ישראל".²¹

הרשימה הגנאלוגית של בני "שם" בספר בראשית מייחסת את העברים לאב קדמון בשם "עבר" שאחד מצאצאיו הוא אברהם (בראשית יא, יד-יז). אך עיון בטקסטים על שהות בני ישראל במצרים מגלה משמעות שונה למונח. "עברי" בהטיותיו השונות מופיע במקרא בשלושה סוגי טקסטים שקשורים למצרים, ולפלישתים: בסיפור עלייתו לגדולה של יוסף (5 פעמים), בתיאור לידת משה ובדרישה לצאת ממצרים (13), במלחמות ישראל בפלישתים בספר שמואל (7) ובחוקי העבדים בספרי שמות, דברים וירמיה (5). עוד נזכר "אברהם העברי" (בראשית יד, יג) ויונה מעיד על עצמו עִבְרִי אֲנִי (א, ט). העברים כאמור נעדרים מכל טקסט אחר במקרא. מצב דברים זה מחייב בדיקה מחדשת של השימוש שעושה המחקר במונח "עברים" בתיאור תולדות ישראל.

²¹ ספרי המקרא העדיפו תמיד להשתמש בצירוף "בני ישראל" ולא בשם "ישראלים". אנו מצאים 3 פעמים את השם "ישראלית" (ויקרא כד, י, יא) ופעמים את השם "ישראל" (ויקרא כד, י; שמואל ב יז, כה). השם "יהודים" מופיע רק בכתבים מאוחרים: ירמיהו, נחמיה ואסתר ופעמיים בלבד בספר מלכים. בשאר הספרים אינו מופיע כלל.

מניתוח פילולוגי של טקסטים אלה אנו למדים שהשם בו כינו בני ישראל את עצמם אינו "עברי" אלא "בני ישראל". לעומת זאת, כינויים בפי זרים, מצרים או פלישתים, הוא "עברים". בנוסף לכך, כאשר מתוארת שיחה בין ישראלי למצרי או פלשתי, הישראלי מכנה עצמו "עברי" מכיוון שהזר מתייחס אליו בשם זה. למשל, בשיחה שמתנהלת בין מלך מצרים לבין מילדות מבנות ישראל "וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמִלְדֹת הָעִבְרִית" (שמות א, טו), הוא מכנה אותן עבריות. לא זו בלבד, גם המילדות מכנות את עצמן ואת בנות עמן עבריות, מכיוון שהן מדברות עם מצרי שמכיר אותן רק בשם זה: "וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמִלְדֹת הָעִבְרִית [...] בִּילְדָנָן אֶת הָעִבְרִיֹּת, וְרֵאִיתֶנּוּ עַל הָאֲבָנִים [...] וְתֹאמְרֶינּוּ הַמִּלְדֹּת אֵל פְּרֻעָה: פִּי לֹא כְנָשִׁים הַמְצִרִית הָעִבְרִית" (שמות א, טו-טז); כך גם בתודעתה של בת פרעה ובפניית אחות משה אליה: "וַיִּתְחַמַּל עָלָיו וְתֹאמְרָ: מִלְּדֵי הָעִבְרִים זֶה. וְתֹאמְרָ אֲחֹתוֹ אֵל בַּת פְּרֻעָה: הַאֵלֶּךְ וְקִרְאתִי לָךְ אִשָּׁה מִיַּנְקַת מִן הָעִבְרִית" (שמות ב, ו-ז).

כאשר השיחה מתנהלת בין יהוה שנותן הנחיות למשה לקראת פגישתו עם מלך מצרים, המחבר שם בפי שני הדוברים את המונח "עברים", כי בשם זה המצרי מכיר אותם:

וּבָאת אִתָּה וְזָקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֵל מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְאָמַרְתָּם אֵלָיו יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִיִּים נִקְרָה עָלֵינוּ (שמות ג, יח); וְאָמַרְתָּ אֵלָיו [למלך מצרים]: יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִים שְׁלַחְנִי אֵלֶיךָ (שמות טז: יג); וְאָמַרְתָּ אֵלָיו [למלך מצרים]: פֹּה אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִים שְׁלַח אֶת עַמִּי וַיַּעֲבֹדְנִי (שמות מא, יג).

המחברים משתמשים בשם "עברי" או "עברים" רק כאשר בני ישראל באים במגע עם זרים. בינם לבין עצמם, באותם טקסטים הם מכנים את עצמם "בני ישראל". בנובלה על עלייתו הגדולה של יוסף במצרים, המחבר דואג לכנות את יוסף בשם "עברי" כי כך הישראלים מכונים בפי המצרים. אמנם בראשית התקופה היוונית בה חוברה נובלה זו, לפי דעת, לא סביר שהישראלים או היהודאים כונו כך, אך ברור שהכותב רצה לשוות לסיפורו צביון ארכאי כמתבקש מתוכן הסיפור. בפני המצרים יוסף מכנה את ארצו בשם "ארץ העברים": "כִּי גִבַּב גִּבְבֹּתַי, מֵאַרְץ הָעִבְרִים" (בראשית מ, טו). בפי מצריה, בנו של יעקב מכונה "עברי": "וַתִּקְרָא [אשת פוטיפר] לְאִנְשֵׁי בֵיתָהּ וְתֹאמְרָ לָהֶם לֵאמֹר רְאוּ הֵבִיא לָנוּ אִישׁ עִבְרִי לְצַחֵק בָּנוּ" (בראשית לט, יד). בבית האסורים, יוסף מכונה בפי המצרים "נער עברי": "וַיִּשֶׂם אֶתְנוּ נֶעֱר עִבְרִי, עֶבֶד לְשֵׁר הַטַּבָּחִים" (בראשית מא, יב). בכל הדוגמאות הנזכרות למגדיר "עברי" מתלווה יחס של זלזול. הזרים נתפסים בעיני האוכלוסייה מקומית כאנשים בשולי החברה או כעבדים. על מידת הבוז שטומן בחובו המונח עברי אנו למדים מדברי יוסף הישראלי שמתחזה למצרי בארוחה אליה הזמין את אחיו בנוכחות הפקידות המצרית הבכירה: "כִּי לֹא יוֹכְלוֹן הַמְצִרִים לֵאכֹל אֶת הָעִבְרִים לָחֶם כִּי תוֹעֵבָה הוּא לְמִצְרַיִם" (בראשית מג, לב). בעיני השליטים נראו בני ישראל כפליטי רעב מאסיה, לכן תועבה היא לאכול איתם יחדיו.

גם בעיני הפלישתים, בני ישראל לא היו אלא אוכלוסיית שוליים, עבדים ונוודים למחצה, לכן כונו בפיהם "עברים": "וַיִּשְׁמְעוּ פְּלִשְׁתִּים אֶת קוֹל הַתְּרוּעָה וַיֹּאמְרוּ: מֶה קוֹל הַתְּרוּעָה הַגְּדוֹלָה הַזֹּאת בְּמַחֲנֵה הָעִבְרִים [...] הַתְּחַזְּקוּ וְהִיוּ לְאִנְשִׁים פְּלִשְׁתִּים כִּן תַּעֲבֹדוּ לְעִבְרִים כְּאֲשֶׁר עֲבַדוּ לָחֶם" (שמואל א, ד, ו-ט). בדברי הפלישתים, קיימת הקבלה בין עברים לעבדים.

בדוגמאות הבאות, מקפיד המחבר המקראי להשתמש בשם "עברים" או "בני ישראל" הכל לפי

במאה ה-19 התגלתה בקדמת אסיה ובמצרים קבוצת אוכלוסין שכונתה בווריאציות שונות ח'בירו או עפירו, שהיו, בין המאה ה-18 ל-12 לפנה"ס חלק מן האוכלוסייה בשומר, באכד, בארץ החתים, במיתני, בנוזי, באוגרית, במצרים ובכנען. אזכורם עורר מיד את הנטייה לזהותם כעברים שבמקרא בזכות הדמיון בין השמות. אך היום ברור שח'בירו/עפירו אינם עברים.

ההקשר: כאשר בני ישראל מוזכרים בפי הפלישתים או ביחס אליהם הסופר משתמש בשם "עברים". אך, ללא קשר לפלישתים הוא מכנה אותם בשמם, "בני ישראל". אכיש מלך גת הפלישתית מכנה את חבורת לוחמי דוד בשם "עברים" אך את המלך שאול הוא מכנה ישראלי. המחבר מצדו קורא לבני עמו "ישראל":

וְהַעֲבָרִים הָיוּ לְפִלְשְׁתִּים כְּאֶתְמוֹל שְׁלֹשׁ אֲשֶׁר עָלוּ עִמָּם בְּמַחְנֵה סָבִיב, וְגַם הָמָּה לְהִיּוֹת עִם יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עִם שְׂאוֹל וַיּוֹנְתָן (שמואל א יד, כא); וַיֹּאמְרוּ שְׂרֵי פְלִשְׁתִּים מַה הָעֲבָרִים הָאֵלֶּה? וַיֹּאמֶר אָכִישׁ אֶל שְׂרֵי פְלִשְׁתִּים הֲלוֹא זֶה דָּוִד עֶבֶד שְׂאוֹל מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל (שמואל א כט, ג).

חוץ מדוגמאות אלה, כאשר מחברי מסורת יציאת מצרים מכנים את בני עמם הם נקראים בפיהם ישראל או בני ישראל:

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָאֱלֹהִים מִי אֲנִכִּי כִּי אֵלֶּךָ אֶל פְּרַעֲזָה וְכִי אוֹצִיא אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות ג, יא); וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָאֱלֹהִים הִנֵּה אֲנִכִּי בָּא אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתִּי לָהֶם (שמות ג, יג); וַיֹּאמֶר עוֹד אֱלֹהִים אֶל מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות ג, טו); וַיִּלְךְ מֹשֶׁה וְאֶהְרֹן וַיֹּאסְפוּ אֶת כָּל זִקְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות ד, כט); וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה כֵּן אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלֹא שָׁמְעוּ אֶל מֹשֶׁה (שמות ט, א); וַיִּחְזַק לֵב פְּרַעֲזָה וְלֹא שְׁלַח אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות ט, לה); וַיְהִי דִבְרַ שְׂמוּאֵל לְכָל יִשְׂרָאֵל וַיֵּצֵא יִשְׂרָאֵל לְקִרְיַת פְּלִשְׁתִּים לְמַלְחָמָה (שמואל א ד, א); וַיִּרְעוּ כָּל יִשְׂרָאֵל תְּרוּעָה גְדוֹלָה וַתְּהֵם הָאָרֶץ (שמואל א ד, ה).

אָבְרָם כּוֹנֵה פֶּעַם אַחַת בְּמִקְרָא בְּשֵׁם "עברי". האם בגלל שהוא נראה בעיני חמשת מלכי האמורי כנווד בכיכר הירדן: 'ויבא הפליט, ויגד לאַבְרָם הָעֵבֶרִי, והוא שָׁכַן בְּאֵלְנֵי מְמַרָּה הָאֲמֹרִי, אָחִי אֲשָׁכַל וְאָחִי עֶנְר, וְהֵם בְּעֵלֵי בְרִית אֲבָרָם' (בראשית יד, יג). ספר יונה השתמש פעם אחת בשם "עברי" להגדרת גיבורו. למרות שהספר נכתב רק בסוף התקופה הפרסית סביר שגם כאן מחברו רצה לשוות לדמותו של יונה מראה ארכאי דוגמת דמותו של אַבְרָם בכיכר הירדן. השאלות שנשאל יונה מתייחסות לאדם זר, נודד, שארצו לא נודעה לסביבתו: 'ויאמרו אליו הגידה נָא לָנוּ בְּאֲשֶׁר לָמִי הָרַעָה הַזֹּאת לָנוּ: מַה מְלַאכְתָּךְ וּמֵאֵין תָּבוֹא מֵהָ אֲרָצָה, וְאִי מִזֶּה עִם אֲתָה. וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם: עֵבֶרִי אֲנִי. וְאֵת יְהוָה אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם אֲנִי יָרָא' (יונה א, ח-ט).

אין להתפלא, אם כך, שכאשר קבצי חוקים דנים בעבדים ובנוכרים, משתמשים הסופרים בצירוף שאינו משאיר ספק לגבי מעמדו הנחות של העברי: "כי תקנה עֶבֶד עֵבֶרִי שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד,

ובשבעת יצא לחפשי חנם" (שמות כא, ב). משמעותו של המונח "עבד עברי" לא תהייה עבד ישראלי אלא עבד שמוצאו מאוכלוסייה שחיה בשולי החברה העירונית. משמעות זו של "עברי" כעבד היתה כנראה כה נפוצה בסוף המלוכה עד שלא היה צורך להשתמש בצירוף "עבד עברי" אלא רק ב"עברי" כשם נרדף לעבד: "כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך יש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך" (דברים טו, יב); "מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך יש שנים ושלחתו חפשי מעמך" (ירמיהו לד, יד).

על פי דוגמאות אלה אפשר להסיק שכאשר מחבר במקרא רצה לתאר את עברם הקדם-מלכותי של בני ישראל, הוא הודה בכך שהמצרים והפלישתים התייחסו אל בני עמו לא כאעם או קבוצה אתנית אלא כאל מעמד חברתי נחות דוגמת ה'ח'בירו/עפירו'. על פי היקרויותיו הרבים של מונח זה בקדמת אסיה ובמצרים, הכוונה לאוכלוסיית שוליים ממעמד חברתי נמוך, שמציעה את שירותיה כשכירי חרב או כגובי דמי חסות.

העפירו אינם עברים, אבל העברים הם עפירו

אם עברי אינו אלא שם גנאי לישראלי, מהו אם כן מקורו האטימולוגי?²² כאמור, לוח העמים בספר בראשית (פרק י), שנכתב בתקופה הפרסית בידי מחבר מהאסכולה הכהנית, מזהה את "עבר" כאב קדמון, צאצא של שם בן נח, שילד סידרת עמים לא מזוהים, על פי תפיסתו הגאוגרפית-אתנית. בהמשך דאג סופר נוסף ליצור זיקה גנאלוגית בין עבר לבין אברהם (בראשית יא, י-לב). במאה ה-19 התגלתה במקומות רבים בקדמת אסיה ובמצרים קבוצת אוכלוסין שכונתה בווריאציות שונות ח'בירו או עפירו, שהיו חלק מן האוכלוסייה בשומר, באכד, בארץ החתים, במיתני, בנוזי, באוגרית, במצרים ובכנען, בין המאה ה-18 ל-12. אזכורם בקדמת אסיה עורר מיד את הנטייה לזהותם כעברים שבמקרא בזכות הדמיון בין השמות. אך היום ברור שח'בירו/עפירו שנפוצו בעולם הקדום בכל הסהר הפורה אינם עברים. בכתובות חוץ מקראיות עפירו/עבירו אינם מוגדרים כעם או קבוצה אתנית, אלא כמעמד חברתי נחות יחסית בשולי התרבות העירונית. בכתבי תל אל עמרנה מהמאה ה-14 הח'בירו מופיעים כשכירי חרב מסוכנים התוקפים את ערי הממלכה הכנעניות.²³ זהו שם גנאי לאוכלוסייה מקומית שמסיבות כלכליות

במאה ה-19 התגלתה במקומות רבים בקדמת אסיה ובמצרים קבוצת אוכלוסין שכונתה בווריאציות שונות ח'בירו או עפירו, שהיו חלק מן האוכלוסייה בשומר, באכד, בארץ החתים, במיתני, בנוזי, באוגרית, במצרים ובכנען, בין המאה ה-18 ל-12. אזכורם בקדמת אסיה עורר מיד את הנטייה לזהותם כעברים שבמקרא בזכות הדמיון בין השמות. אך היום ברור שח'בירו/עפירו שנפוצו בעולם הקדום בכל הסהר הפורה אינם עברים. בכתובות חוץ מקראיות

²² Paul Bry, "Les Hébreux 'dans la Bible' : ibrîm et habiru", *Semitica et Classica, Revue d'études orientales et méditerranéennes*, vol 1. Brepols, Paris, 2008 pp 39-60.

²³ ציפורה סביריני, *לאדוני המלך אחי: מכתבי אל-עמרנה*, אנטרסטיט-קוררו מוסד ביאליק, 2005, עמ' 214-213. Nadav Na'aman, "The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Political Position in the Tenth Century B.C.E" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research - BASOR*, 1996, 304 pp. ; 17-27M. B. Rowton", "Dimorphic Structure and the Problem of the 'Apiru'-Ibrim", *Journal of Near Eastern Studies*, 1976, 35 pp 13-20.

נפלוטה לשולי החברה העירונית הממוסדת והתארגנה בחבורות לביצוע מעשי שוד, ביזה וגביית דמי חסות. לרוב הח'בירו/עפירו שימשו כשכירי חרב בשירותם של שליטים יריבים. במידת מה תיאור המושיעים בספר שופטים יכול לשקף מציאות מעומעמת של שליטי ערי הממלכה כפי שהם מתוארים במכתבי אל עמרנה. תיאור שלטונו של אבימלך מלך שכם ששכר "אנשים ריקים ופחזים" ודיכא את המרד של געל בן עבד נגדו (שופטים ט) דומה לדמותו של לבאיה מלך שכם המוכר מתעודות אל עמרנה.²⁴

אוכלוסית שוליים זהה אנו מוצאים בסיפורים במערכת היחסים בין המלך שאול הישראלי למנהיג הכנפיייה דוד היהודאי: 'וַיֵּלֶךְ דָּוִד מִשָּׁם וַיִּמְלֹט אֶל מְעַרְת עֲדָלָם. וַיִּשְׁמְעוּ אָחִיו וְכָל בֵּית אָבִיו וַיֵּרְדוּ אֵלָיו שָׁמָּה. וַיִּתְקַבְּצוּ אֵלָיו כָּל אִישׁ מְצוּק וְכָל אִישׁ אֲשֶׁר לוֹ נֶשֶׂא וְכָל אִישׁ מֵרַגֵּשׁ וַיְהִי עֲלֵיהֶם לְשָׂר, וַיְהִיו עִמּוֹ כְּאַרְבַּע מֵאוֹת אִישׁ' (שמואל א כב, א-ב). תיאור חבורתו של דוד במערת עדולם מזכירה בברור את מקורן החברתי של קבוצות הח'בירו בערי הממלכה הכנעניות. פרק אחר בסיפורי דוד לפני עלייתו לשלטון מתאר חבורה שמסתתרת במערות ומנהיגה הוא מנהיג כנופיה שגובה דמי חסות. מנהיג זה הופך לפי הצורך לשכיר חרב בראש כנופיה ומציע את שירותיו למלך מזאב או לאכיש מלך גת הפלישתית נגד שאול הישראלי.²⁵ הזלזול בו מטעם המלך אכיש מחזקים את זיהוי לא רק כשכיר חרב אלא גם כמנהיג שאין לסמוך עליו:

וַיָּקָם דָּוִד וַיִּבְרַח בַּיּוֹם הַהוּא מִפְּנֵי שָׂאוּל וַיָּבֵא אֶל אַכִּישׁ מֶלֶךְ גַּת. וַיֹּאמְרוּ עַבְדֵי אַכִּישׁ אֵלָיו הֲלוֹא זֶה דָּוִד מֶלֶךְ הָאָרֶץ הַלּוֹא לָזֶה יַעֲנֶנּוּ בַּמַּחְלוֹת לְאֹמֵר הֲכֵּה שָׂאוּל בְּאֶלְפּוֹ וְדוֹד בְּרַבְבָּתוֹ. וַיִּשֶׁם דָּוִד אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּלִבּוֹ וַיֵּרָא מִפְּנֵי אַכִּישׁ מֶלֶךְ גַּת וַיִּשְׁנֶנּוּ אֶת טַעֲמוֹ בְּעֵינֵיהֶם וַיִּתְהַלֵּל בְּיָדָם וַיְתֵּן עַל דַּלְתוֹת הַשַּׁעַר וַיּוֹרֵד רִירוֹ אֶל זָקְנוֹ. וַיֹּאמֶר אַכִּישׁ אֶל עַבְדָּיו: הֲנֵה תֵּרְאוּ אִישׁ מִשְׁתַּגֵּעַ לְמָה תָּבִיאוּ אֹתוֹ אֵלַי. חֲסֹר מִשְׁגָּעִים אָנִי כִּי הִבַּאתֶם אֶת זֶה לְהִשְׁתַּגֵּעַ עָלַי הַזֶּה יָבֹוא אֶל בֵּיתִי? (שמואל א כא יא-טז; ראו גם כז, ב-יב, שמואל א ל, יג-כד)

עיקר עיסוקו של מנהיג כנפיייה ח'בירו/עפירו, כאשר הוא לא נלחם כשכיר חרב, הוא גביית דמי חסות. אם הנסחט מסרב להיכנע ולשלם, גורלו יהיה מר. פרשת האיזמים, הסחיטה והרצח של נבל הכרמלי בידי דוד וחבורת פוחזיו היא תיאור נאמן של מעמד החבירו בתקופה הקדם-מלכותית (שמואל א כה). מנהיג הכנופיה דוד, בראש קבוצה של 400 לוחמים חמושי חרבות, מבקש בנימוס דמי חסות מנבל הכרמלי: 'תָּנֶה נָא אֶת אֲשֶׁר תִּמְצָא יָדְךָ לְעַבְדְּךָ וּלְכַנְךָ, לְדוֹד'. למרות הנימוס נבל הבין את האיום והעזו לסרב לבקשת דוד. אביגיל אשתו, מרוב פחד מפריזה בכמות המתנות שהיא שולחת לסוחט, ללא ידיעת בעלה: 'וַתִּמְהַר אֲבִיגַיִל וַתִּקַּח מֵאֲתִים לֶחֶם וּשְׁנַיִם נֶבֶלִי יַיִן וַחֲמֹשׁ צֶאֱן עֲשׂוּיוֹת וַחֲמֹשׁ סָאִים קָלִי וּמָאָה צִמְקִים וּמֵאֲתִים דְּבָלִים וַתִּשֶׂם עַל הַחֲמֹרִים'. למרות מתנותיה, דוד נפגע מסירוב בעלה, מאיים, נשבע ביהוה ואומר לאשת נבל: 'חַי יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר מִנְעַנִּי מִהָרַע אֲתָךְ: כִּי לֹלִי מְהֵרָת וּתְבֹאֵי לִי לְקִרְאָתִי כִּי אִם נֹתֵר לְנָבֶל עַד אֹרֶךְ הַבֶּקֶר מִשְׁתַּיִן בְּקִיר'. אחרי שאביגיל גילתה לבעלה שהיא שילמה את דמי החסות:

²⁴ ציפורה כוכבי-רייני, לאדוני המלך - מכתבי אל-עמארנה, פרק 10, עמ' 191-207, מכתבים 244, 246, 250, 252, 253, 254, 289.

²⁵ Nadav Na'aman", Habiru and Hebrews, the transfer of a social term to the literary sphere, "Journal of Near Eastern Studies" n. 45 Octobre 1986 .

לא מן הנמנע לראות בקבוצת הלויים, שהיו עבדים במצרים וחסרי טריטוריה בכנען, סוג של עפירו. הלויים לא היו רק גרעין יוצאי מצרים אלא כל מי שנדדו במדבר, אימצו שם את פולחן יהוה המקומי והפכו למשרתיו בהגיעם כקבוצת נוודים לכנען.

“וַיָּמָת לְבוֹ בְּקָרְבוֹ וְהוּא הָיָה לְאָבִן”. כבמקרים נוספים בסיפורי דוד, הוסו מעשי הרצח שביצע בניסוחים עדינים יותר. במצב שיצר, יכול עתה דוד לקחת את אביגיל לאישה ולזכות בכל רכוש בעלה. סיפור אכזרי זה שנכתב על עלייתו לגדולה של דוד לא נכתב לבטח בימיו ולא בידי יהודאי אלא כפילמוס ישראלי נגד דוד המתואר כעפירו.

את הח'בירו/עפירו אנו מוצאים לא רק בקדמת אסיה אלא גם בדלתה של הנלוס. בפפירוס לייזן 348 נזכרים העפירו כעובדי כפייה במקדש רעמסס.²⁶ אך ברור שהעפירו של כתובות מצרים ומסופוטמיה אינם העברים שבמקרא. לעומת זה, העברים שבסיפורי יציאת מצרים שייכים לקטגוריה החברתית של הח'בירו/עפירו ואין להתפלא אפוא שהם מזכרים תמיד בהקשר שלילי. לא מן הנמנע שהשם עברי נגזר מהמונח עפירו אותו הכירו עדיין סופרי המקרא בתקופת המלוכה ולאחריה, כאשר הועלו מסורות אלה על הכתב.

העובדה שמנהיגי העברים, משה ואהרן, היו משבט לוי, משרתי פולחן יהוה, ושהעברים הם סוג של עפירו, יוצרת בהכרח קשר בין הלויים ומעמד העפירו. לכן לא מן הנמנע לראות בקבוצת הלויים שהיו עבדים במצרים וחסרי טריטוריה בכנען סוג של עפירו. הלויים לא היו רק גרעין יוצאי מצרים אלא כל מי שנדדו במדבר, הגיעו לאדום ומדיין, אימצו שם את פולחן יהוה המקומי והפכו למשרתיו בהגיעם כקבוצת נוודים לכנען. בארצם החדשה הם התחברו לישראלים האוטוכתונים שהתהוו כעם מקרב הכנענים. לפי השערה שפותחה בין היתר בידי ויליאם דיור, שמואל אחיטוב וישראל קנוהל,²⁷ הסיפור הגרנדיזוי שנפרס על ארבעה מספרי החומש אינו אלא יצירת 'מציאות לאומית מדומה', מבוצעת באמצעות טלסקופים. כלומר, לקחת אירוע שולי או טריוויאלי, והעצימו אותו לפרופרציות מופרזות והפכו לאירוע מכונן, רב חשיבות. זהו סיפור גירושה של קבוצת עבדים-נוודים קטנה ממצרים, נדידתה להר שעיר והגעתה לישראל עם אלוהות חדשה: יהוה. בכנען, כאמור, עבדו אלוהות אחרת בשם אֵל, אֵל עליון, עליון, אֵל בית-אֵל או אֵל שדי. אך למרות היחס המורכב כלפי בני לוי, אפשר לומר שבתקופת המלוכה ידעו

²⁶ Roland Enmarch, *The Dialogue of Ipuwer and the Lord of All*, Griffith Institute, United Kingdom 2006

²⁷ William G. Dever, *What Did the Biblical Writers Know and When Did They Know It? What Archaeology Can Tell Us about the Reality of Ancient Israel*, éditions Eerdmann, 2001. p. 121.

שמואל אחיטוב, "ראשית ישראל", בית מקרא 49, 2004, עמ' 65; ישראל קנוהל, מאין באנו, הצופן הגנטי של התנ"ך, 19-30.

תושבי ישראל ויהודה שבני לוי הם שבט חדש שהגיע לכנען באיחור ולכן היו חסרי טריטוריה. הם התפזרו במחוזות שונים, נחשבו לגרים שהתלוו לישראלים, לכן יש לדאוג לכלכלתם:

וּבֵּא הַלְוִי כִּי אֵין לוֹ חֶלֶק וּנְחִלָּה עִמָּךְ וְהָגֵר וְהֵיטוֹם וְהָאֱלֻמָּנָה אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֵיךָ וְאֶכְלוּ וְשָׁבְעוּ לְמַעַן יְבָרְכֶךָ יְיָהוָה אֱלֹהֶיךָ בְּכָל-מַעֲשֵׂה יָדְךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה (דברים יז, כט); כִּי תִכְלֶה לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מַעֲשֵׂי תְּבוּאָתְךָ שְׁנַת הַמַּעֲשֵׂר: וְנָתַתָּה לְלוֹי לָגֵר לִיְתוֹם וְלְאֱלֻמָּנָה וְאֶכְלוּ בְּשַׁעְרֵיךָ וְשָׁבְעוּ (כו, יב).

ללויים לא היה מקום מגורים קבוע: "לְוִי אֲנֹכִי מִבֵּית לַחֵם יְהוּדָה, וְאֲנֹכִי הָלַךְ לְגוֹר בְּאֲשֶׁר אֲמַצֵּא" (שופטים יז, ט). משמעות שמם מתבררת מדברי לאה אשת יעקב שקראה אחרי לידת בנה: "הַפַּעַם יָלְדָה אִישִׁי אֵלַי, כִּי יִלְדָתִי לוֹ שְׁלֹשָׁה בָּנִים: (בראשית כט, לד). כך הבינו שאר הישראלים את משמעות שמם כגרים הנלווים ל שאר האוכלוסייה. הם גם ידעו שהלויים היו מצרים ממוצא שמי-אסייתי שהגיעו לכנען ממערב לדלתה, שהיו עבדים בארץ היאור ונטמעו בה, אך ברחו ממנה לכנען כדי להשתחרר מעבדות. על כך יעידו השמות המצרים שנתנו להם מחברי הסיפורים על יוצאי מצרים: משה, אהרון, חופני, פנחס, מררי ועוד.²⁸ בעיני המצרים הם היו עברים/עפירו או שוסים שנודדים מכנען למצרים ובחזרה.²⁹

באיזו שפה דיברו בישראל וביהודה?

במקרא לא קיים כל אזכור לשפה בשם "עברית". [10] אם "עברי" הוא שם גנאי במקרא, מה הייתה אם כן השפה שדוברת בממלכות ישראל ויהודה? אזכור מפורש לכך אנו מוצאים בסיפור המצור על ירושלים מימי חזקיהו (715–686). משלחת רבשקה שהייתה מעודכנת בשינויי הפולחן של חזקיהו החליטה לא להסתער מיד על חומות ירושלים אלא לנהל קודם לכן תעמולה פסיכולוגית כדי לשבור את רוחם של היהודאים שסבלו מחרפת רעב בגלל המצור הממושך. המשלחת האשורית פנתה ישירות לעם היהודאי בדברי הטפה מעל לראשי המלך ונציגיו כדי לגרום למרד העם נגד מלכו שבטח בעזרת צבא מצרים שבושש לבא. הנאום משתמש בהנמקה תאולוגית לפיה לא צבא אחד מנצח את השני אלא אֵל מסויים גובר על אֵל חלש יותר:

וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם רַבְשָׁקָה אֲמָרוּ נָא אֵל חֲזַקְיָהוּ: כֹּה אָמַר הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל מֶלֶךְ אַשּׁוּר מֶה הַבְּטָחוֹן הַזֶּה אֲשֶׁר בְּטַחַת. אֲמָרְתָּ אִךְ דָּבַר שְׁפָתַיִם עֲצָה וּגְבוּרָה לְמִלְחָמָה עֲתָה עַל מִי בְטַחַת כִּי מֵרַדְתָּ בִּי [...] וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם בְּן חֲזַקְיָהוּ וְשִׁבְנָה וַיֹּאחַז אֵל רַבְשָׁקָה דָּבַר נָא אֵל עַבְדֶּיךָ אַרְמִית כִּי שְׁמַעִים אֲנַחְנוּ וְאֵל תְּדַבֵּר עִמָּנוּ יְהוּדִית בְּאֲזְנֵי הָעָם אֲשֶׁר עַל הַחֻמָּה. וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם רַבְשָׁקָה הַעַל אֲדָנֶיךָ וְאֵלֶיךָ שְׁלַחְנִי אֲדָנִי לְדַבֵּר אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הֲלֹא עַל הָאֲנָשִׁים הַיֹּשְׁבִים עַל הַחֻמָּה לֵאמֹר אֶת חַרְיֵיהֶם וְלִשְׁתוֹת אֶת שְׁנֵיהֶם עִמָּכֶם. וַיַּעֲמֵד רַבְשָׁקָה וַיִּקְרָא בְּקוֹל גָּדוֹל יְהוּדִית וַיְדַבֵּר וַיֹּאמֶר שְׁמַעוּ דָּבַר הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל מֶלֶךְ אַשּׁוּר (מלכים ב יח, יז-כט; ישעיהו לו, א-טז)

נציגי חזקיהו לא שבעו נחת מכך ששליחי האימפריה פונים ישירות אל העם מעבר לחומה. בהיתממות ביקשו מן האשורים לדבר ארמית כדי שהעם שצופה במתרחש לא יבין את שפתם.

²⁸ נילי שופק, "ספרות מצרים הקדומה וספרות המקרא", ספרות המקרא מבואות ומחקרים, כרך שני ספרות המקרא וספרות המזרח הקדום, עמ' 605-656.

²⁹ הרצון הנואש, מצד החוקר ישראל קנוהל, לקבוע מועד מדויק להגעתם של לויים-גרים אלה ממצרים לכנען, בתוך סיפור אגדות, הוא עקר ואינו תורם דבר. ישראל קנוהל: מאין באנו, הצופן הגנטי של התנ"ך, עמ' 37-49.

האשורים כמוכן לא נעתרו לבקשתם וכך התבשרנו שביהודה דברו "יהודית", שם הנגזר משמה של הממלכה. כתוצאה מכך, אם ביהודה דיברו "יהודית" אפשר להסיק שבישראל דיברו "ישראלית". יהיה זה לא הגיוני ששפתם תהיה "עברית" על פי אותו שם גנאי בו כינו הפלישתים או המצרים את בני ישראל. חיזוק לשפה בשם "יהודית" נמצא בפיו של המושל מטעם האימפריה האחימנית, נחמיה. הוא מעיד על כך שכאשר יהודאים נישאו לאשדודיות, עמוניות או מואביות בניהם כבר לא דיברו "יהודית" אלא "אשדודית": "גַם בַּיָּמִים הָהֵם רָאִיתִי אֶת הַיְּהוּדִים הַשִּׁיבוּ נְשִׁים אֲשֶׁדֻדִיּוֹת, עַמּוֹנִיּוֹת, מוֹאֲבִיּוֹת וּבְנֵיהֶם חָצִי מְדַבֵּר אֲשֶׁדֻדִית וְאֵינָם מְכִירִים לְדַבֵּר יְהוּדִית וְכָל־שׁוֹן עִם וְעַם" (נחמיה יג, כד). השפה האשדודית נגזרה משמה של עיר-הממלכה וכנראה הייתה ניב ארמי. תושבי יהודה שלא הוגלו המשיכו כמוכן לדבר יהודית אך במקרה של נישואים עם עמים שכנים סביר שחלק מילדיהם דיברו גם בשפת בן או בת הזוג.

בנבואתו של ישעיהו בן אמוץ נגד מצרים הנביא צופה שערים מצריות ידברו בשפת כנען כיוון שיהיה ירחיב את תחומי השפעתו עליהם: "בַּיּוֹם הַהוּא יְהִיו חֲמֹשׁ עָרִים בְּאַרְץ מִצְרַיִם מְדַבְּרוֹת שֵׁפֶת כְּנָעַן" (ישעיהו יט, יח). לפי ההקשר סביר להניח ש"שפת כנען" הוא שם כולל לשפות שמיות-מערביות, לא כולל ארמית, ובהן יהודית וישראלית שהיו דומות. רק במאה ה-2 לפנה"ס מוזכרת לראשונה שפה בשם "עברית" אך רק בשפה היוונית (ἑβραϊστί). האיזכור נעשה בהקדמה לתרגום ספר בן סירא ליוונית על ידי נכדו של המחבר שמציין: "לכן מתבקשים אתם לקרוא את הקריאה ברצון ובתשומת לב ולסלוח אם נראה שלא הצלחנו במילים ידועות שעמלנו באהבה לתרגם אותן, כי הם נאמרות בעברית (ἑβραϊστί) ואין כוחם שווה כשהם מועתקים לשפה אחרת".³⁰ באותה תקופה, נוצרה הזדהות גדולה יותר עם התקופה הקדם-מלכותית, הארכאית, לעומת תקופת המלוכה והשם עברים הפך בטעות לשם נרדף ל"בני ישראל". במשנה המונח "עברית" שימש לציון שפת המקרא,³¹ ובתלמוד "עברית" ציינה את שמו של הכתב העברי הקדום,³² או את שפתם של תושבי עבר הנהר.³³ בעיני כותבי המשנה ובפני היוונים במאה ה-2, העדפת המונח "עברית" כשמה של לשון שדוברה בממלכות ישראל ויהודה באה כדי להימנע מציון שתי שפות נפרדות, ישראלית ויהודית. המונח עברית, שנראה ארכאי יותר, משמש כמכנה משותף לשפתם של כל הישראלים בתקופה קדם-מלכותית, מבלי לתת את הדעת על כך שהמונח שימש רק זרים לכינויים של בני ישראל. השימוש שעושים היום חוקרים בשם עברי או עברים כאשר הם כותבים על מה שמכונה "תקופת האבות" או על "תקופת יציאת מצרים" הוא אם כך שגוי. בחומש מופיע השם "בני ישראל" או "ישראל" יותר מ-600 פעם והוא שמש בעיני עצמם ללא קונטציה שלילית. אין היגיון להפוך את המונח עברי לשם נרדף לישראל. היום השם עברי יכול לשמש כשם נרדף לישראלי בזכות השפה "הישראלית" שהוא מדבר ושנקראת "עברית".

³⁰ משה צבי סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ג, עמ' א.

New Testament, Edition of the Ecumenical Patriarchate, Corrections to the Patriarchal Greek Text of the New Testament, Preface to the 1904 edition

³¹ תלמוד בבלי, מסכת גיטין ט, משנה ח.

³² תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קטו, עמוד ב; מסכת מגילה, דף יח, עמוד א.

³³ תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, דף כא, עמוד ב.